

BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ YAMACI GEOKOMPLEKSLƏRİ ƏRAZİSİNİN TORPAQ EHTİYATLARI VƏ İNSAN RESURLARI

Mirmahmud Ramiz oğlu Quliyev

AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

E-mail: mirmahmud.guliyev008@gmail.com

Məqalədə təbiətdə ekoloji kritik vəziyyətin yaranma səbəblərinin aspektləri açılır, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin torpaq ehtiyatlarının və insan resurslarının imkanları qiymətləndirilir, onların yüksəklik qurşaqları üzrə paylanması tədqiq edilir.

Açar sözlər: təbiətin ekoloji kritik vəziyyəti, torpaq ehtiyatları, insan resursları, yüksəklik qurşaqları, ekosistemlər, antropogen yük

GİRİŞ

İlbəil müşahidə olunan əhali artımı, 1 nəfərə düşən əkinəyararlı torpaq sahələrinin zaman-zaman azalması, təbiətdə baş verən iqlim dəyişiklikləri (istiləşmə) nəticəsində suvarma suyunun həcmnin azalması, ekosistemlərə antropogen təsirin artması və bu kimi digər hadisələr landşaftlarda ekoloji tarazlığın pozulmasına, bəşəriyyətdə ərzaqla təminatda problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hazırda cəmiyyətlər qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən birincisi cəmiyyət-təbiət-insan münasibətlərinin düzgün şəkildə tənzimlənməsi, təbii ehtiyatların, o cümlədən torpaq ehtiyatlarının dövlət idarəetməsi mexanizminin mütəmadi təkmilləşdirilməsidir.

Ekosistemlərə antropogen təsirin artması, ilk növbədə, insanın kənd təsərrüfatı sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məhsullarla qida maddələrinin torpaqdan mənimsənilməsi, kimyəvi vasitələrlə, heyvan tullantıları ilə torpağın çirklənməsi, suvarma işlərinin düzgün aparılmaması səbəblərindən torpaqda eroziya prosesinin baş verməsi və s. torpaqlardan istifadəyə təsir edən əsas amillərdəndir.

Təbiətdən istifadə prosesində insanla təbiət arasında yaranan qarşılıqlı əlaqə hazırda istər dünya, istər ölkə, istərsə də tədqiqat obyektimiz çərçivəsində gərgindir. Bəzi ərazilərdə hətta kritik vəziyyətdədir. Bu kritik vəziyyətləri şərtləndirən hallara nəzər salaq.

Təbiətdə ekoloji kritik vəziyyətin yaranma səbəblərindən birincisi sənayenin, aqrar sektorun və iqtisadiyyatın digər sahələrinin uzunmüddətli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq təbii ehtiyatların komponentlərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından tükənməsi ilə bağlı problemdir. Bu tükənmə münbit torpaqların, meşə ilə örtülmüş ərazilərin sahələrinin kiçilməsi, ov heyvanlarının populyasiyalarının, bitkilərin növ müxtəlifliklərinin sayının azalması, yeraltı təbii sərvətlərin tükənməsi, təbii yem sahələrinin (biçənək, yaylaq və qışlaqlar) məhsuldarlığının aşağı düşməsi kimi hallarla müşayiət olunur. Bu tükənmə həmçinin su və hava ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi ilə də baş verir.

Təbiətdə ekoloji kritik vəziyyətin yaranma səbəblərindən ikincisi isə dolayısı ilə insan fəaliyyəti nəticəsində təbii komplekslərin və komponentlərin vəziyyətinin və funksionallığının dəyişməsi ilə bağlıdır. Burada söhbət ilk növbədə iqlim dəyişikliyindən, ozon qatının dağılmasından, bioloji müxtəlifliyin kəsiblaşmasından, geocoğrafi sistemin dayanıqlılığının zəifləməsindən gedir. Bütün bu proseslər insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində baş versələr də, bu obyektlərin insanlar tərəfindən bilavasitə resurs kimi istifadə edilməsinin nəticəsi hesab edilmir. Məsələn, ozon qatında yırtığın əmələ gəlməsi atmosferin çirklənməsi nəticəsində baş verir, ozonun sənayedə istifadəsi ilə bağlı deyil. Təbiətdə baş verən iqlim dəyişkənliyi, biosferdə dayanıqlılığın zəifləməsi insanların bu istiqamətdə apardıqları fəaliyyətin nəticəsi kimi yox, dolayısı ilə insanların təbii ehtiyatlardan istifadə fəaliyyəti ilə izah olunur.

Təbiətdə ekoloji kritik vəziyyətin yaranma səbəblərinin üçüncü aspekti təbii ehtiyatların komponentlərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından tükənməsinin və ətraf mühitdə tarazlığın pozulması səbəblərindən cəmiyyətin sosial-demoqrafik, iqtisadi həyatlarında, texnoloji mühitdə baş verən problemlərlə əlaqədardır. Bu aspektdən olan problemlərə məhdud təbii ehtiyatlar fonunda əhəlinin artımı, planetin müxtəlif qütblərində həyat səviyyələri arasında kəskin fərqlərin yaranması, təhlükəli hərəkətə təminatlı texnologiyaların inkişafı, siyasi arenada qeyri-sabitlik kimi gərginliklər aiddirlər.

Bəşər övladının əsas həyat ehtiyacları yalnız təbiətlə sıx əlaqədə ödənilir. Təbiətlə ünsiyyətdə baş tutan əmək fəaliyyəti nəticəsində insan özü üçün zəruri olan maddi, qeyri-maddi nemətləri əldə edir. İnsan-təbiət münasibətləri elə qurulmalıdır ki, bu ünsiyyətdə təbiətin də tələbləri ödənilsin. Təbiətdə ekoloji sabit tarazlıq şəraiti qorunmalı, təbiətin özünü-tənzimləmə funksionallığı üçün normal təbii mühit olmalıdır. Bu qarşılıqlı fəaliyyətlər sistemində təbiət tək-cə istismar obyektinə kimi yox, həm də özünü-bərpa imkanlarına malik varlıq kimi çıxış etməlidir.

İstər elmi yanaşmalar baxımından, istərsə də təbiətdən istifadə məsələlərində “təbiətə vahid pəncərə baxışı” təmin edilmədiyindən, təbiət problemlərinin həllində komplekslik olmadığından, ayrı-ayrı sahə mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış təbiət qoruyucu tədbirlər heç də həmişə səmərəli olmur.

Çoxmülkiyyətli torpaq münasibətləri, çoxukladlı təsərrüfatçılıq formaları, bazar torpaq münasibətləri şəraitində torpaq münasibətlərinin kökündən dəyişməsi, yeni iqtisadi münasibətlər ərazinin təşkilinə yeni məzmun və mahiyyət verir. Təbii ehtiyatların elmi əsaslarla idarə edilməsi onun sistemli tədqiqini tələb edir. Bu tədqiqin məzmunu və mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mövcud olan təbiət obyektləri, ərazinin digər ehtiyatları barədə müfəssəl məlumatlara malik olaq.

ƏSAS HİSSƏ

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin torpaq ehtiyatları. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası torpaqları Quba, Qusar və Xaçmaz rayonlarının ərazilərini özündə ehtiva edib, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun tərkib hissəsidir. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası torpaqları 517,3 min ha olub, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun ərazisinin 74,3 faizini təşkil edir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası torpaqlarının 211,9 min hektarı (40,9%) dövlət mülkiyyətində, 157,0 min hektarı (30,4%) xüsusi mülkiyyətdə, 148,8 min hektarı (28,7%) bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlardır.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası torpaqlarının yarısından çoxu-290,9 min ha (56,2 faizi) kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardır. Bu torpaqlardan 83,9 min ha əkin (həyətyanı əkinlərlə birlikdə), 51,1 min ha çoxillik əkmələr (həyətyanı çoxillik əkmələrlə birlikdə), 25,4 min ha biçənək, 130,5 min ha yay və qış otlaq sahələri kimi istifadə olunur. Bu arealın ərazisinin qalan 43,8 faizi (226,4 min ha) qeyri-kənd təsərrüfatı yerləridir.

Təhlillər göstərir ki, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisinin əsasən dağ və dağətəyi relyefli olması səbəbindən becərilən torpaqların (əkin, çoxillik əkmələr) ümumi ərazidə nisbi yükü aşağıdır-26,1%. Kənd təsərrüfatı torpaqlarında ən böyük nisbi yükə malik təsərrüfat yerləri biçənək və örüş sahələridir -53,6%.

Quba, Qusar və Xaçmaz rayonlarının pay torpaqlarının sahə ölçülərinin tədqiqi göstərir ki, torpaq islahatı zamanı vətəndaşların mülkiyyətinə verilmiş və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş pay torpaqları kiçik ölçüləri ilə xarakterizə olunurlar. Belə ki, Quba rayonunda pay torpaqlarına dair parsellərin ümumi sayı 52006, sahəsi 40197 ha, orta hesabla 1 parselin sahəsi isə 0,77 ha-dır. Qusar və Xaçmaz rayonlarında bu göstəricilər müvafiq olaraq – 48445 ədəd, 44352 ha, 0,92 ha; 37687 ədəd, 35445 ha, 1,06 ha-dır. Bütövlükdə, Böyük Qafqazın şimal-şərq yama-

cı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisi üzrə bu göstəricilər belədir: pay torpaqlarına dair parsellərin cəmi sayı-135896, cəmi sahə 122237ha, 1 parselin orta sahəsi 0,90 ha .

Torpaq kadastrında torpaqların hüquqi rejiminə və istifadə xarakterinə görə təsnifatlaşdırılması aparılır -torpaq fondu kateqoriyalara ayrılır. Torpaq kadastrı məlumatlarına görə,1 yanvar 2021-cu il tarixinə, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisi üzrə torpaq fondunun kateqoriyalar üzrə bölgüsü belədir: kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün verilmiş və ya bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar- 66,8%; şəhərlərin, şəhər tipli qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin sərhədləri daxilində olan yaşayış məntəqələrinin torpaqları- 5,3%; sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar-2,6%; təbiəti mühafizə, təbii qoruy, sağlamlaşdırma, istirahət (rekreasiya), tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar- xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları- 11,1%; meşə ilə örtülü olan, habelə örtülü olmayan, lakin meşə təsərrüfatının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan meşə fondu torpaqları -11,8%; sututarların (çaylar, göllər, su anbarları, kanallar), hidrotexniki və digər su təsərrüfatı qurğuları altında olan sahələr, habelə sututarların sahilləri boyunca zolaqlar üçün mühafizə zonaları və sair üçün ayrılan su fondu torpaqları -1,1%; mülkiyyətə, daimi və uzunmüddətli istifadəyə verilməmiş torpaqlar, habelə qanunla müəyyən edilmiş qaydada üzərində mülkiyyət və istifadə hüquqlarına xitam verilən torpaqlar -ehtiyat fondu torpaqları -1,3%.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların 77,7%-i (266,2 min ha) kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar hesab olunur. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların 36,9 %-i (126,4 min ha) öyrüş-otlaq, 21,7%-i (74,2 min ha) əkin, 12.1%-i (41,6 min ha) çoxillik əkmələr,7,0%-i (24 min ha) biçənək, qalan 22,3%-dən artıq ərazi (79,6 min ha) qeyri- kənd təsərrüfatı uqodiyalarıdır.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin torpaq ehtiyatlarının yüksəklik qurşaqları üzrə bölgüsü. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisi yüksəklik qurşaqları ilə xarakterizə olunur. Belə ki, tədqiq olunan ərazinin torpaq fondunun təbii mühit komponentləri yüksəklik qurşaqları boyunca yerləşir. Təcrübəmizdən müəyyən edilmişdir ki, ümumi sahəsi 517,3 min ha olan Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisinin 125 min hektarı (ümumi ərazinin 24,10 faizi) dəniz səviyyəsindən 200 m-dək olan qurşaqda (şərti olaraq "A" qurşağı), 67,60 min hektarı (13 faizi) dəniz səviyyəsindən 201-500 m olan qurşaqda (şərti olaraq "B" qurşağı), 79,90 min hektarı (15,4 faizi) dəniz səviyyəsindən 501-1000 m olan qurşaqda, (şərti olaraq "C" qurşağı), 80,4 min hektarı (15,5 faizi) dəniz səviyyəsindən 1001-1500 m olan qurşaqda (şərti olaraq "D" qurşağı), 60,0 min hektarı (12 faizi) dəniz səviyyəsindən 1501-2000 m olan qurşaqda (şərti olaraq "E" qurşağı), 104,4 min hektarı (20,0 faizi) dəniz səviyyəsindən 2000 m -dən yüksəkdə olan qurşaqda (şərti olaraq "F" qurşağı) yerləşir [cədvəl 1].

Minilliklərlə təbiət qanunları ilə yaranmış yüksəklik qurşaqlarının landşaft xüsusiyyətləri təsərrüfat yerlərinin təbii-tarixi xüsusiyyətlərini formalaşdırmış, kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir .Areal üçün xarakterik olan torpaq-iqlim rəngarəngliyi, relyef mürəkkəbliyi müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin (dənli və dənli paxlalıların, kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin, bağların və giləmeyvəliklərin- alma, armud, gilə, gavalı, qoz, fındıq, üzüm, şaftalı, ərik, alça və s.) istehsalı üçün münbit şərait yaratmışdır. Aparığımız araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, geokompleks ərazisinin landşaft xüsusiyyətləri, torpaq -iqlim şəraiti əkinçiliklə əsasən dəniz səviyyəsindən 1000 m-dək olan qurşaqlarda məşğul olmağa imkan verir. Belə ki, əkin sahələrinin 47,6 %-i (37,1 min ha) "A" qurşağında, 29,3% -i (22,9 min ha) "B" qurşağında, 20,7%-i (16,1 min ha) "C" qurşağında yerləşir. Əkin massivlərinin yalnız 2,3 min hektara yaxını (ümumi əkinin 2,3%-i) dəniz səviyyəsindən 1000 m yuxarıda olan qurşaqlarda yerləşir.

Cədvəl 1.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokompleksinin yüksəklik qurşaqları üzrə əkin və çoxillik əkmələrin paylanması

Yüksəklik qurşaqları, dəniz səviyyəsindən m-lə	Yüksəklik qurşaqlarının ümumi ərazisi		o cümlədən				İntensiv becərilən kənd təsərrüfatı yerlərinin sahəsi	
			Əkin		Çoxillik əkmələr			
	min ha-la	%-lə	min ha-la	%-lə	min ha-la	%-lə	min ha-la	%-lə
H≤200	125.00	24.10	37.10	47.60	25.70	50.40	62.80	48.70
201≤H≤500	67.60	13.00	22.90	29.30	18.80	36.90	41.70	32.30
501≤H≤1000	79.90	15.40	16.10	20.70	6.30	12.30	22.40	17.40
1001≤H≤1500	80.40	15.50	1.60	2.10	0.20	0.40	1.80	1.40
1501≤H≤2000	60.00	12.00	0.20	0.20	-	-	0.20	0.10
H≥2001	104.40	20.00	0.10	0.10	-	-	0.10	0.10
Cəmi	517.30	100.00	78.00	100.00	51.00	100.00	129.00	100.00

Cədvəl 2.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokompleksinin (Qudyalçay-Samurçay arası ərazi) ərazisinin relyef göstəriciləri

Meyillilik qradasiyaları, dərəcə ilə	Ümumi ərazinin səthinin meyllilik qradasiyaları üzrə bölgüsü, min ha				Əkin ərazisinin səthinin meyllilik qradasiyaları üzrə bölgüsü, min ha			
	Quba rayonu	Qusar rayonu	Xaçmaz rayonu	Geokompleks üzrə	Quba rayonu	Qusar rayonu	Xaçmaz rayonu	Geokompleks üzrə
$M \leq 1^\circ$	2.2	2.5	6.2	10.9	0.9	1.5	1.9	4.3
$1^\circ \leq M \leq 3^\circ$	16.3	18.1	35.4	69.9	4.8	8.1	10.1	23.0
$3^\circ < M \leq 5^\circ$	20.5	21.9	33.2	75.6	5.0	8.5	8.1	21.6
$5^\circ < M \leq 7^\circ$	18.7	18.1	18.2	55.0	3.5	5.9	4.4	13.8
$7^\circ < M \leq 10^\circ$	26.8	20.5	10.2	57.5	3.0	4.7	2.4	10.1
$10^\circ < M \leq 15^\circ$	43.8	22.7	2.9	69.4	1.7	2.0	0.7	4.4
$M > 15^\circ$	132.6	46.2	0.3	179.0	0.4	0.3	0.1	0.8
	260.9	150.0	106.4	517.3	19.3	31	27.7	78.0

Araşdırmalarımızla müəyyən edilmişdir ki, tədqiqat arealının çoxillik əkmələrinin isə 99,6 %-i dəniz səviyyəsindən 1000 m -dək olan qurşaqlarda yerləşir. Belə ki, çoxillik əkmələrin 50,4%-i (25,7 min ha) “A” qurşağında, 36,9% -i (18,8 min ha) “B” qurşağında, 12,3%-i (6,3 min ha) “C” qurşağında yerləşir. Çoxillik əkmələrin yalnız 0,4%-i (200 ha-ya yaxını) dəniz səviyyəsindən 1000 m yuxarıda olan qurşaqda yerləşir.

Beləliklə, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisində mövcud olan 129 min ha intensiv becərilən kənd təsərrüfatı yerlərinin (əkin+çoxillik əkmələr) 62,8 min hektarı (48,7 %-i) “A” qurşağında, 41,7 min hektarı (32,3 %-i) “B” qurşağında, 22,4 min hektarı (17,4 %-i) “C” qurşağında yerləşir. Qalan 2,1 min ha intensiv becərilən kənd təsərrüfatı yerlərinin 1,8 min hektarı “D”, 0,2 min ha – “E”, 0,1 min ha – “F” qurşaqlarında yerləşir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin relyef xüsusiyyətləri. Tərəfimizdən həm Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisinin səthlərinin, həm də bu arealdakı əkin sahələrinin səthlərinin meyllilik qradasiyaları üzrə bölgü-

sü aparılmış, ərazilərin relyef xəritələri tərtib edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, geokompleksin ümumi ərazisinin səthinin 10,9 min hektarı (2,1%) meyilliliyi 1 dərəcəyədək, səthinin 69,9 min hektarı (13,5 %) meyilliliyi 1,1-3 dərəcəyədək, səthinin 75,6 min hektarı (14,6%) meyilliliyi 3,1-5 dərəcəyədək, səthinin 55 min hektarı (10,6%) meyilliliyi 5,1-7 dərəcəyədək, səthinin 57,5 min hektarı (11,1%) meyilliliyi 7,1-10 dərəcəyədək, səthinin 69,4 min hektarı (13,5%) meyilliliyi 10,1-15 dərəcəyədək, səthinin 179 min hektarı (34,6%) meyilliliyi 15 dərəcədən çox olan ərazilərdir [cədvəl 2].

Hesablamalarla geokompleksin hüdudları daxilindəki əkin sahələrinin səthlərinin meyillilik qradasiyaları üzrə bölgüsü isə belə müəyyənləşdirilmişdir: səthinin meyilliliyi 1 dərəcəyədək olan əkin sahələri-4,3 min hektar (ümumi əkinin 5,5%-i), səthinin meyilliliyi 1,1-3 dərəcəyədək olan əkin sahələri-23 min hektar (29,6%), səthinin meyilliliyi 3,1-5 dərəcəyədək olan əkin sahələri- 21,6 min hektar(27,7%), səthinin meyilliliyi 5,1-7 dərəcəyədək olan əkin sahələri-13,8 min hektar (17,7%), səthinin meyilliliyi 7,1-10 dərəcəyədək olan əkin sahələri-10,1 min hektar(12,9%), səthinin meyilliliyi 10,1-15 dərəcəyədək olan əkin sahələri 4,4 min hektar (5,6%), səthinin meyilliliyi 15 dərəcədən çox olan əkin sahələri-0,8 min hektar (1%) .

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin ərazilərinin relyef şəraitinin mürəkkəbliyi, o cümlədən dik yamacların olması, yağıntıların fəsillər üzrə qeyri-bərabər paylanması və əsasən leysan xarakterli olması, torpaq qoruyucu aqrotexnikanın tətbiq edilməməsi yamacların yuyulmasına səbəb olur. Ərazidə vaxtilə meşə ilə örtülmüş və ya kənd təsərrüfatında istifadə edilən bəzi yamaclar təsərrüfatsızlıq nəticəsində güclü eroziya prosesinə məruz qalmış, yararsız sahələrə çevrilmişdir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin ərazisində ekoloji qiymətləndirmə. Tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif təsərrüfat yerlərinin ərazinin ekoloji dayanıqlığına təsiri də müxtəlifdir [4]. Apardığımız qiymətləndirmələrlə müəyyən edilmişdir ki, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisində vaxtilə mövcud olmuş kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının (142 kolxoz və sovxoz) hazırda 73-də ərazi ekoloji cəhətdən qeyri-sabit, 38-ində ekoloji dayanıqsız sabit ərazi, 26-sında ərazi ekoloji cəhətdən orta sabit, yalnız 5 -ində-ekoloji sabit ərazi kimi qiymətləndirilmişdir. Başqa sözlə, Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin torpaq ehtiyatlarının keçmiş kolxoz və sovxozların sərhədləri daxilindəki ərazisinin ekoloji qiymətləndirilməsinin nəticələrinə görə- ümumi 379,6 min ha-nın 121,2 min hektarı (31,9 %) ekoloji cəhətdən qeyri-sabit ərazi, 98,6 min ha(26,0 %) ekoloji dayanıqsız sabit ərazi, 142,1 min ha (37,4%) ekoloji cəhətdən orta sabit, yalnız 17,7 min ha (4,7 %) ekoloji sabit ərazi kimi qiymətləndirilmişdir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin ərazisində ekoloji tarazlığın pozulması torpaqlardan istifadədə məhdudiyyətlərin qoyulmasını tələb edir. Bu gün təbiəti mühafizə, rekreatsiya və qoruq rejimli ərazilərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi gündəmə gəlir. Landşaftda ekoloji tarazlığı təmin etmək məqsədilə bir sıra təsərrüfatların ixtisaslaşmasına təşhihlər(düzəlişlər)edilməli, torpaqların eroziyadan və mənfi antropogen təsirlərdən qorunması üçün kompleks tədbirlər sistemi hazırlanıb həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyevin 13 iyul 2016-cı il tarixli 2197 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında daşınmaz əmlakın kadastrı sisteminin inkişafı, torpaqdan istifadənin və onun mühafizəsinin səmərəliliyinin artırılmasına dair 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir [1] .”Dövlət Proqramı”nda məqsəd Azərbaycanda torpaq ehtiyatlarının idarə olunmasının tənzimlənməsi və torpaq münasibətlərinin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin və dəstəyinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. “Dövlət Proqramı”nın icrası çərçivəsində, ilk dəfə olaraq, mülkiyyət növündən, təyinatından və istifadə xarakterindən asılı olmayaraq olkədə torpaqların elektron kadastr uçotu işi yerinə yetirilmiş, torpaqların elektron kadastr uçotu informasiya sistemi formalaşdırılmış, ölkə ərazisinin rəqəmsal kadastr xəritəsinin tərtibinə nail olunmuşdur. Torpaqların elektron kadastr uçotunun nəticələrinin təhlili göstərir ki, respublikanın digər məkanlarında olduğu kimi, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomp-

lekslərinin hüdudları çərçivəsində də mövcud olan yaşayış məntəqələrində piyadaların gediş-gəliş yollarında, tikinti norma və qaydalarına əsasən saxlanılmış boş sahələrdə, ümumi istifadədə olan yerlərdə, park, bağ və meydanlarda, təhsil, səhiyyə ocaqlarının ərazilərinin hüdudlarında vətəndaşların fərdi yaşayış evlərinin, məişət obyektlərinin və s. tikintisi üçün şəhərsalma, torpaq qanunvericiliklərinin tələbləri ciddi şəkildə pozulmaqla torpaq sahələri ayrılır. Tədqiqat ərazilərində yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin altında, şosse, dəmir yollarının, neft, qaz kəmərlərinin mühafizə zonalarında, Xəzər dənizinin, çayların sahilboyu mühafizə zolaqlarında, fəaliyyətdə olan və ya fəaliyyəti dayandırılmış neft quyularının ətrafında müxtəlif təyinatlı özbaşına tikililər mövcuddur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş yüksək keyfiyyətli əkin sahələrində (pay torpaqlarında, bələdiyyənin ehtiyat fonduna aid əkin sahələrində, meşə fondunun əkinə yararlı torpaqlarında və s.) heç bir qanuna məhəl qoyulmadan əsaslı tikinti işləri aparılır. [3, s. 162]

Ətraf mühitin müasir vəziyyətinin təhlili, təbii ehtiyatlardan istifadə səviyyəsinin dinamik artımı göstərir ki, təbiəti mühafizə sahəsində görülən işlər müasir tələblərə tam cavab vermir, respublikada ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən işlərin həcmi və keyfiyyəti artırılmalıdır. İnsanın "təbiətin daxili işlərinə qarışması" təbiətin qanunları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli, cəmiyyət-insan-torpaq münasibətləri daima tənzimlənməli, torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsi qaydaları zaman-zaman təkmilləşməlidir. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisinin təbii sərvətlərindən və torpaq ehtiyatlarından istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, bu sahələrdə dövlət tənzimləmələrinə böyük ehtiyac vardır.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin yüksəklik qurşaqlarında əhali məskunlaşması. Quba, Qusar və Xaçmaz rayon statistika idarələrinin 01.01.2021 -ci il tarixə olan məlumatlarına görə, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisində 455926 nəfər insan məskunlaşıb. İnsan resurslarının yüksəklik qurşaqları üzrə paylanması tədqiqi göstərir ki, bu məskunlaşma da yüksəklik qurşaqlarının qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir. Belə ki, ümumi əhalinin 93,7 %-i (427194 nəfər) dəniz səviyyəsindən 1000 m -dək olan qurşaqlarda ("A" qurşağında-195235 nəfər, "B" qurşağında -83877 nəfər və "C" qurşağında-148082 nəfər) məskunlaşıb [cədvəl 3].

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin Qudyalçay-Samurçay arası ərazisində 1 kv.km-ə düşən əhalinin sayı 88 nəfərdir. Burada 1 nəfərə 0,64 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, 0,17 ha əkin düşür. Ölkənin insan resurslarının əsasən dəniz səviyyəsindən 1000 m -dək olan qurşaqlarda məskunlaşması bu rayonlarda 1 kv.km-ə düşən adamların sayının yüksəklik qurşaqları üzrə bir-birindən kəskin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, 1 kv.km-ə düşən adamların sayı "A" qurşağında 156 nəfər, "B" qurşağında 124 nəfər, "C" qurşağında 185 nəfərdirsə, "D", "E", "F" qurşaqlarında bu göstərici müvafiq olaraq 23 nəfər, 12 nəfər və 3 nəfər təşkil edir. 1 nəfərə düşən əkin sahələri üçün də yüksəklik qurşaqları üzrə yuxarı qalxdıqca göstəricilərin kəskin şəkildə azalması müşahidə olunur. Belə ki, 1 nəfərə düşən əkinin sahəsi "A" qurşağında 0,19 ha, "B" qurşağında 0,27 ha-dırsa, "C", "D", qurşaqlarında bu göstərici müvafiq olaraq 0,11 ha, 0,08 ha, "E", "F" qurşaqlarında isə 0, 3 ha təşkil edir.

Tərəfimizdən həmçinin yüksəklik qurşaqları üzrə yaşayış məntəqələrinin əhali sayına görə qruplaşdırılması aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, 396 yaşayış məntəqəsinin 24-ündə (6,1%) əhali məskunlaşması 100 nəfərədək, 77-sində (19,4%) 101...300 nəfər, 70-ində (17,7%) 301...500 nəfər, 107-sində (27%) 501-1000 nəfər, 76-sında (19,2%) 1001...2000 nəfər məskunlaşmışdır. Arealda insan məskunlaşması 2000 nəfərdən artıq olan yaşayış məntəqələrinin sayı 42 ədəddir. Bu yaşayış məntəqələrindən 34-ündə əhali məskunlaşması 2001...5000 nəfər, 3-ündə 5001...10000 nəfər, digər 3-ündə 10001...20000 nəfər, yalnız 2 yaşayış məntəqəsində 20000 nəfərdən artıq insan məskunlaşıb.

Məskunlaşma nəticəsində tədqiqat ərazisində ümumilikdə 396 yaşayış məntəqəsi formalaşmışdır. Bu yaşayış məntəqələrinin yüksəklik qurşaqları üzrə bölgüsü tərəfimizdən belə müəyyənənən: 178

yaşayış məntəqəsi (tədqiqat arealında mövcud olan ümumi yaşayış məntəqələrinin 44,9%-i) "A" qurşağında, 70-i (17,7%-i) "B" qurşağında, 89-u (22,5%-i) "C" qurşağında yerləşir.

Dəniz səviyyəsindən 1000 m-dən yüksəkdə olan qurşaqlarda kənd təsərrüfatı istehsalatı üçün azəlverişli torpaq-iqlim şəraiti, bu səbəblərdən bu ərazilərdə insanların məşğulluq imkanlarının məhdudluğu əhalinin "D", "E", "F" qurşaqlarında məskunlaşmasına öz təsirini göstərmiş və bu səbəblərdən də son 3 qurşaqlarda cəmi əhalisi 28732 olan 59 kiçikölçülü yaşayış məntəqələri formalaşmışdır.

Yaşayış məntəqələrinin hüdudları daxilində yeni evlərin tikintisi məqsədləri üçün torpaqayrımaları zamanı ərazinin planlaşdırılmasına dair tələblər heç də həmişə nəzərə alınmır. Mövcud yaşayış məntəqələrinin hüdudları daxilində yeni məskunlaşma yerləri üçün torpaqayrımaları zamanı imkan daxilində yığsam massivlər ayrılmalı, torpaqların səpələnməsinə yol verilməməlidir. Təbii şəraitlə bağlı yüksək riskli ərazilərdə insan məskunlaşması işi dayandırılmalıdır. Məskunlaşma layihələrinin tərtibi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi tələblərinə riayət edilməli, məskunlaşma ilə bağlı maliyyə, əmək ehtiyatlarına qənaət edilməlidir.

Yuxarıdakı təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, yaşayış məntəqələrinin say etibarı ilə paylanması, onların ölçüləri, əhalinin məskunlaşması, intensiv becərilən kənd təsərrüfatı torpaqlarının (əkin, çoxillik əkmələr) sahəsi, 1 nəfərə düşən əkin və çoxillik əkmələrin ölçüləri, 1 kv.km-ə düşən əhalinin sayı qurşaqlar boyunca yuxarı qalxdıqca azalır, intensiv kənd təsərrüfatı istehsalatının aparılması imkanları məhdudlaşır. Yuxarı qurşaqlarda yay otlaq sahələrinin hesabına köçəri heyvandarlığın inkişafı üçün imkanlar yaranır.

Cədvəl 3.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokompleksinin yüksəklik qurşaqları üzrə əhalinin və yaşayış məntəqələrinin paylanması

Yaşayış məntəqələrinin əhali saylarına görə qrupları	Cəmi		H≤200		201≤H≤500		501≤H≤1000		1001≤H≤1500		1501≤H≤2000		H>2000	
	Yaşayış məntəqəsi, ədəd	Əhali sayı, nəfər	Yaşayış məntəqəsi, ədəd	Əhali sayı, nəfər	Yaşayış məntəqəsi, ədəd	Əhali sayı, nəfər	Yaşayış məntəqəsi, ədəd	Əhali sayı, nəfər	Yaşayış məntəqəsi, ədəd	Əhali sayı, nəfər	Yaşayış məntəqəsi, ədəd	Əhali sayı, nəfər	Yaşayış məntəqəsi, ədəd	Əhali sayı, nəfər
Ə≤100	24	1487	11	713	-	-	3	202	5	242	3	168	2	162
101≤Ə≤300	77	15477	36	7316	7	1224	14	3027	13	2414	6	1395	1	101
301≤Ə≤500	70	27977	40	16083	9	3318	12	4948	4	1625	4	1504	1	499
501≤Ə≤1000	107	75049	48	33183	18	12690	27	19380	8	5892	6	3904	-	-
1001≤Ə≤2000	76	105047	28	38297	25	35668	19	25035	4	6047	-	-	-	-
2001≤Ə≤5000	34	94071	12	33888	11	30977	9	24427	1	2548	-	-	1	2231
5001≤Ə≤10000	3	21066	1	5725	-	-	2	15341	-	-	-	-	-	-
10001≤Ə≤20000	3	47376	1	17007	-	-	2	30369	-	-	-	-	-	-
Ə>20000	2	68376	1	43023	-	-	1	25353	-	-	-	-	-	-
Cəmi	396	455926	178	195235	70	83877	89	148082	35	18768	19	6971	5	2993

MATERIAL VƏ METODLAR

Elmi tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi üçün bu mərhələdə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında daşınmaz əmlakın kadastrı sisteminin inkişafı, torpaqdan istifadənin və onun mühafizəsinin səmərəliliyinin artırılmasına dair 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” çərçivəsində yerinə yetirilmiş işlərin baza məlumatlarından, Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Elmi-tədqiqat işi prosesində təhlillər və müqayisələr məqsədi ilə geoinformasiya, riyazi-statistik müqayisə, kartometrik təhlil metodları tətbiq edilmişdir.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Təbiətdən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, torpaq ehtiyatlarından tam, dolğun və səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə aşağıdakı tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi nəticəsinə gəlinib:

- təbii və antropogen təsirlər nəticəsində degradasiyaya və eroziyaya uğramış torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yeni torpaqların kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməsi məqsədləri üçün həmin ərazilərdə müvafiq aqrotexniki və meliorativ tədbirlər görülməlidir;
- hər nəfərə düşən kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsinin ilbəil azalmasının qarşısının alınması məqsədilə torpaqların iqtisadi və hüquqi mühafizəsi təmin edilməli, yeni məhsuldar torpaqlar kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməli, istifadə olunan torpaqların münbitliyinin artırılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- ekosistemlərdə torpaq eroziyasının inkişafı, torpaqların keyfiyyət göstəricilərinin pisləşməsi torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə dəyişməsinə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsini şərtləndirir;
- ərazinin kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün mənimsənilməsinin aşağı səviyyəsi böyük həcmdə mədəni-texniki işlərin və meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Ona görə də, geokomplekslərin torpaqlarının meliorasiyası və səmərəli istifadəsinin təşkili torpaq idarəçiliyinin prioritet məsələlərindən olmalıdır;
- istehsalatın ərazicə təşkili sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilməlidir;
- ekoloji tarazlığı pozulmuş ərazilərdə torpaqlardan istifadəyə bir sıra hallarda məhdudiyyətlər qoyulmalıdır [3, s. 190-192].

YEKUN NƏTİCƏ

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı geokomplekslərinin torpaq fondunun təhlili bu nəticəyə gəlməyə əsas verir: ərazinin özünəməxsus xüsusiyyətləri -becərilən torpaqların ümumi ərazidə nisbi yükünün az olması(ərazinin əsasən dağ və dağətəyi relyefli olması səbəbindən), tədqiq olunan ərazinin torpaq fondunun təbii mühit komponentlərinin yüksəklik qurşaqları boyunca yerləşməsi, kənd təsərrüfatı torpaqlarının,o cümlədən becərilən sahələrin kiçikkonturluğu, kənd təsərrüfatı torpaqlarında biçənək və örüş sahələrinin nisbi yükünün böyük olması,antropogen təsirlərin böyükhəcmli olması səbəbindən ərazinin ekoloji cəhətdən sabit olmaması və s. təbii sərvətlərdən,o cümlədən, torpaq ehtiyatlarından istifadənin yeni münasibətlər şəraitində landşaft planlaşdırmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 mart 2016-cı il tarixli 818 №-li "Azərbaycan Respublikasında torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Fərmanı.
2. Eminov, Z.N., İmrani, Z.T., Əmənov, R.R. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunda məskunlaşmanın CİS texnologiyası ilə öyrənilməsi // Bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpaq idarəçiliyi: nailiyyətlər və müasir çağırışlar, -Bakı : "Avropa" nəşriyyatı, -2018. - s. 23-37.
3. Quliyev, R.M. Daşınmaz əmlakın kadastrı (ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik və dərs vəsaitləri) / R.M.Quliyev. – Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, - 2021. - 336 s.
4. Rıbarski, İ. Təsərrüfat yerlərinin tərkibinin ərazinin ekoloji dayanıqlığına təsiri (külliyyat:Spesifik şəraitlərdə yerquruluşu işləri) / İ.Rıbarski, E.Qaysse -Tatranska: Lomnisa, - 1988. - s. 19-26.

LAND OF THE NORTH-EAST SLOPE GEOCOMPLEXES OF THE GREAT CAUCASUS RESERVES AND HUMAN RESOURCES

M.R. Guliyev

The article explained the reasons for the emergence of an ecologically critical situation in nature aspects, the north-eastern slope of the Greater Caucasus land resources and human resources of geocomplexes opportunities are assessed, according to their altitude belts distribution is explored.

Keywords: *ecologically critical state of nature, land resources, human resources, height belts, ecosystems, anthropogenic loads*

ЗЕМЕЛЬНЫЕ И ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ ТЕРРИТОРИЙ ГЕОКОМПЛЕКСА ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ БОЛЬШОГО КАВКАЗА

М.Р. Гулиев

В статье раскрываются аспекты причин возникновения экологических кризисных ситуации в природе, анализируются возможности земельных и человеческих ресурсов геокомплекса юго-восточной части Большого Кавказа, исследуются их распределения по высотным поясам

Ключевые слова: *экологическое критическое состояние природы, земельные ресурсы, человеческие ресурсы, высотные поясы, экосистемы, антропогенная нагрузка*